

Andreja Bole Maia

Tuje in prostor

Ključne besede: tuje, znano, zunanost, notranost, guba, prostor, asimetrični pari, Herberstein, Olearius

DOI: 10.4312/ars.13.2.132-146

1 Uvod

Sigismund (Žiga) von Herberstein (1486–1566) se je kot odposlanik v službi habsburškega dvora dvakrat mudil v Moskvi (1517–1518 in 1526–1527), prestolnici tedanje Moskvske velike kneževine. Poleg osrednje misije, ki je obsegala sklenitev miru med Moskvsko veliko kneževino in Poljsko-litvansko zvezo, je Herberstein sestavil poročilo o tedaj malo znani Rusiji. Z natančnim in sistematičnim popisom geografskih, etnografskih, verskih, političnih in drugih vidikov ruskega sveta je prva, latinska izdaja *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (1549) požela velikanski uspeh. Kmalu zatem so sledili prevodi v številne evropske jezike, med drugim tudi v nemščino. Pričujoči članek se osredotoča na dunajsko izdajo tega potopisa, ki ima naslov *Moscovia* (1557).

Dobro stoletje kasneje, natančneje, med letoma 1633 in 1639, je Adam Olearius kot tajnik poslaniške odprave kneževine Schleswig-Holstein-Gottorf dvakrat obiskal Moskvo. Gottorfski knez Friedrich III. se je z vzpostavitvijo donosne trgovine s Perzijo namreč želel izviti iz finančnega primeža, pri čemer je bila kopenska pot preko Moskve precej krajša in varnejša od sicer običajne morske poti mimo Rta dobrega upanja do Perzije. Za potovanje preko ozemlja Moskvske velike kneževine pa je bilo potrebno dovoljenje moskovskega carja, zaradi česar se je gottorfska odprava dlje zadržala v Moskvi. S politično-gospodarskega vidika sta odposlaniški misiji popolnoma spodleteli, Olearius pa je ne glede na to s potopisom *Offt beehrte Beschreibung Der Newen Orientalischen Reise ...* (1647) postavil mejnik v poznavanju Rusije in Perzije. Druga, dopolnjena izdaja tega, pri bralcih zelo priljubljenega potopisa z naslovom *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscovitischen und Persischen Reyse ...* (1656)¹ je poleg Herbersteinove *Moscovie* predmet tega članka.

Članek se ukvarja s podobami tujega v omenjenih delih, pri čemer se osredotoča na preplet tujega in prostora. Prav prostorsko načelo, tako hipoteza

1 V nadaljevanju bo potopis omenjan v skrajšani obliki VNB.

pričujočega članka, bistveno zaznamuje odnos tujega in znanega, ki se ravnata po ključu »zunaj« ali »znotraj« določenega reda. Tisto, kar je znotraj določenega reda, imenujemo znano, tisto, kar je zunaj njega, pa razumemo kot tuje. Izbrani entiteti se prepletata po načelu gubanja, ki kaže na multiperspektivnost tujega. Prav to dinamično načelo omogoči semantične premike in na primeru opisov severa v obeh potopisih pokaže, da tudi tuje vpliva na prostor, natančneje, na njegovo semantično nabitost.

Članek najprej predstavi teoretični okvir (Foucault, Deleuze in Guattari, Koselleck, Waldenfels, Münkler) in ključne pojme: zunanost – notranost, guba, rizom in asimetrični pari. V drugem delu članek preverja, kako izbrani teoretični vidiki funkcionirajo v *Moscovii* in *VNB*. Tretje poglavje analizira gubanje kot pripovedno načelo v *Moscovii*. V četrtem poglavju sledi analiza severa kot prostora zla v *Moscovii*. Peto poglavje se posveča Oleariusovemu potopisu *VNB* in prikaže semantične premike severa v primerjavi z *Moscovio*. Zadnje, šesto poglavje je kratek povzetek izsledkov, predstavljenih v članku.

2 Teoretični okvir: tuje in prostor v prepletu

Vsebinsko bogata in sistematično zasnovana potopisa prinašata večplastne podobe tujega, pri čemer nas ne zanima toliko, kaj je tuje, kolikor način, kako se tuje prepleta z znanim.² Precej nesmiselno bi namreč bilo, če bi podobe tujega nizali zgolj v nekakšen seznam stereotipov, kot na primer »Rusi so nezaupljivi do tujcev« ali »Grenlandci so divjaki« v empiričnem smislu. Tuje ni lastnost določenih oseb ali predmetov in ne more biti takšno samo po sebi (prim. Münkler in drugi, 1997, 12), pač pa le v odnosu do znanega, lastnega. Pri tem pa neznanega ne gre nujno enačiti s tujim. Slednje nastopi v procesu istočasne vključitve in izključitve v določen red ali iz njega prek »specifične razlike« (prim. Waldenfels, 2013, 21). Iz tega procesa sledi topološko razmerje med znanim in tujim, ki ni niti stabilno niti absolutno, njegova nosilca pa variirata v skladu s spremembo pozicije opazovanja in z njunim dometom. Tuje je tako podvrženo načelu relativnosti in je odvisno od posamezne situacije, tj. od vsakokratnega »tukaj in zdaj« kot izhodišča, iz katerega nekdo govori, ravna in misli (prim. Waldenfels, 2013, 23). Tuje se načeloma lahko normalizira in že z najmanjšo spremembo v kontekstu preide v znano. Ravno tako kot levo nujno obstaja v razmerju do desnega, se po Waldenfelsu tuje neobhodno kaže v odnosu do znanega (prim. Waldenfels, 2013, 23). V časovno-prostorskem smislu je tuje po načelu »tukaj in zdaj« nujno vezano na izbrani red, vendar pa je zaradi svoje izvenrednosti v smislu nepripadnosti (vidik lastnine) in/ali

2 Osnova članka je avtoričina doktorska disertacija, ki se ukvarja z dvojico »fremd–vertraut«, pri čemer se zdi slovenska ustreznica »tuje–znano« za pričujoči kontekst najprimernejša.

pozicije drugje oziroma zunaj (vidik prostora) nedostopno.³ Jürgen Osterhammel ta paradoks podkrepi z ugotovitvijo, da sta sprednja in zadnja stran istega lista nujno povezani (prim. Osterhammel, 1989, 9–42); v tem smislu lahko razumemo tudi odnos med tujim in znanim. Kot rezultat procesa vključitve oziroma izključitve iz določenega reda tuje in znano zavzemata poziciji zunaj in znotraj izbranega reda glede na izid omenjenega procesa. Če temu dodamo še etimološko razlago besede »tuj«, primat pripade njegovi prostorski dimenziji.⁴

Če sta torej tuje in znano neobhodno prepleteni entiteti, potrebujemo odgovor na vprašanje, na kakšen način se to prepletanje zgodi. V ta namen velja vpeljati načelo gube kot način stika tujega z znanim, ki ga Deleuze aplicira na topološko razmerje med »zunaj« in »znotraj«.⁵ Kot primer Deleuze navaja ladjo, ki je guba morja (prim. Deleuze, 2015, 135). Zunanost (morje) objame notranost (ladjo), ki postane guba zunanosti. To primerjavo dopolnimo s Foucaultovim protislovnim renesančnim norcem, ki zapuščen pluje po morju in je na ta način ujetnik najsvobodnejše in najbolj odprte ceste, priklenjen na neskončno križišče (prim. Foucault, 2018, 29). Deleuze v delu o Foucaultu norčevo bit približa mišljenju, ki – domena zunanosti – prodira v notranost, jo guba in prežema. Hkrati pa predmoderni potopisi o tujem, tj. o zunanosti, govorijo v jeziku znanega, notranosti. Prav problem jezika pokaže – spomnimo se na Magrittovo pipo – na nezmožnost videti točno to, o čemer govorimo, in govoriti natanko o tem, kar vidimo.

Cilj pričujočega članka je razrahljati odnos med entitetama tujega in znanega, zaradi česar je načelo gube smiselno dopolniti s konceptom rizoma, ki sta si ga iz botanike izposodila Deleuze in Guattari ter ga uveljavila kot topološki model, pri katerem je vsaka poljubna točka povezljiva z drugo poljubno točko. Tako kanonični, vertikalni genealoški model drevesa (s koreninami) nadomestita z razbohotenim šopom horizontalnih korenin. Rizom ne sestoji iz sistematično organiziranih enot, temveč iz dimenzij, gibljivih smeri. Prav tako ne pozna niti začetka niti konca, vedno izhaja in se širi iz sredine. Rizom se navezuje na karto, ki je po Deleuzu in Guattariju ne gre enačiti z grafiko ali fotografijo. Ti sta namreč odtis realnosti,

3 »Das Fremde als Außer-ordentliches setzt [...] jene Ordnung voraus, der es nicht gehört. Faßbar ist es jedoch als Überschuß und bleibt somit auf indirekte Weise auf Normalitäten bezogen« (Waldenfelds, 2013, 23).

4 V nemščini se dvojica »Außen–Innen« nanaša na topološki položaj v smislu »izven oziroma znotraj nečesa« (in ne »drinnen–draußen«, ki izražata položaj, ki je oziroma ni znotraj nekega prostora, stavbe ali predmeta) (prim. SSKJ, bos.zrc-sazu.si, 29. 8. 2019), v slovenščini pa dvojica »zunanost–notranost« deluje bolj kot stanje ali rezultat, dvojica »zunaj–znotraj« pa kot aktivna odločitev nekoga, kaj je zunaj in kaj znotraj določenega reda.

5 Deleuze se z načelom gube ukvarja v delu *Guba*, s topološkim razmerjem »zunaj–znotraj« pa v monografiji Foucault, posvečeni Foucaultovi misli. Osnova za pričujoči članek sta nemški izdaji obeh del (prim. Deleuze, 2015a in Deleuze, 2015).

karto pa je treba skonstruirati s predpostavko, da jo lahko vedno razstavimo, spremenimo in na novo povežemo. Predstavljeni topološki model zaznamuje veliko linij bega, veliko vhodov in izhodov (prim. Deleuze, Guattari, 1992, 36), bistveno pri tem pa je, kje vstopimo v rizom in kje ga zapustimo. V kolikšni meri je to uporabno za raziskovanje tujega? Izkušnja tujega se v veliki meri podreja načelu rizoma, saj izhaja iz sredine – nikoli se namreč ne vprašamo, od kdaj, in večinoma tudi ne, do kdaj nam je nekaj ali nekdo tuj. Naša izkušnja se navezuje na znano, ki ga praviloma ne prevprašujemo. V delu *Guba* Deleuze poudari, da najmanjša enota tega labirinta ni točka, pač pa guba, ki se nadaljuje v novo gubo in ta v naslednjo itn.; točka je zgolj preprost konec neke linije (Deleuze, 2015a, 16). Če tuje razumemo s tega stališča, se toga binarna opozicija tujega in znanega kot razmerje med dvema točkama razrahlja. Za ponazoritev te dinamike si iz nemščine izposodimo glagol »entfalten« (razvijati, razgrinjati), ki ga v tem kontekstu ne razumemo kot razviti oziroma uničiti gube, ampak kot njihovo kopičenje, od gube do gube itn. Raznolikost odnosa med tujim in znanim lahko razrahljamo oziroma »odpremo«, če besedo »viel-fältig« (raznolik) razumemo kot »takšen/takšna, ki ima veliko gub«. Kombinacijski potencial gubanja se zrcali v različnih vidikih tujega (zunanosti), ki prodira v znano (notranjost) in ga guba v več smereh. V ta rizom lahko vstopimo na katerem koli mestu, od katerega je odvisna celotna karta, saj sledimo linijam, ki jih v osnovi lahko razumemo kot gube. V gubajočem se stiku tujega in znanega nastane topološka karta v smislu Deleuza in Guattarija, ki je dovzetna za nenehne spremembe – in ravno v tem se skriva rizomatsko načelo gube. V jeziku potopisov pomeni vstop v rizom perspektivo opazujočega, ki sestavlja karto tujega, tj. karto opazovanega in linije, gube pa vsebino potopisa, ki se z menjavo perspektive opazujočega ali menjavo opazujočega samega soodvisno spremeni. Waldenfels ob tem opozori na živo telesno odsotnost oziroma »leibhaftige Abwesenheit« (prim. Waldenfels, 2013, 26) tujega, v skladu s katero opazovani nima pravice biti slišan (beri: njegova perspektiva praviloma ni vključena v potopis), zato lahko v zvezi s tem govorimo o neveljavni inverziji. To pomeni, da avtor perspektivo opazovanega bolj kot ne navidezno vključi v potopis. Jürgen Osterhammel podobe tujega razume kot posledico kulturne produkcije (prim. Osterhammel, 1989, 41), saj na njihov nastanek vpliva skupek političnih, socialnih, verskih, ekonomskih in kulturnih elementov (in seznam se poljubno nadaljuje). Prav aktivna produkcija nakazuje na topološko karto v smislu Deleuza in Guattarija, saj so podobe tujega posledica produktivne prilastitve znanja o tujem in ne kopije odslikav (fotografij) tujega, četudi bi te bile samo prehodne narave.

Rizom in guba pa nista v popolnoma vzajemnem razmerju. Rizom ne predvideva niti binarnih opozicij niti razdelitve na center in periferijo, saj ni omejen v nobeni

smeri. Vendar pa po Deleuzu in Guattariju opozicija centralno/acentralno ne temelji na stvareh samih, ampak je odvisna od pristopa do njih. Drevesa in rizomi soobstajajo v naravi in tako avtorja predvidevata dopustnost obeh načel tudi za splošno rabo, le da se v odvisnosti od izbranega načela stanje določene stvari spremeni. V pričujočem kontekstu sta načeli kombinirani tudi zato, da se toga binarna opozicija med tujim in znanim razrahlja ter ponudi uvid v dinamično in spremenljivo gubanje med njima. Topološka raven je prva, na kateri omenjena pojma funkcionirata in ki pokaže, da sta tuje in znano podvržena načelu delovanja zunanosti in notranosti. »Rizomatičnost« tujega lahko razberemo iz zmožnosti gubanja materije in iz širokega spektra možnih povezav z znanim, notranostjo. Gube so podvržene aktivnemu načelu ter nastajajo v odvisnosti od načina in vsebin poročanja potopiscev. Neobhodno se množijo po linijah ter tako ustvarjajo nove gube kot kontaktne površine med tujim in znanim. Kljub binarnosti tuje in znano prežemata vse možne kategorije in ravni ter tako sprostita nastanek novih gub.

Z zmožnostjo gubanja sovпада konstitucija prostora v okviru acentričnega topološkega modela, ki predvideva menjavo tujega in znanega. Druga raven, ki je za analizo podob tujega v potopisih nujno potrebna, je perspektivistične narave in ni podvržena zgolj rizomatskemu načelu. Enako kot na topološki ravni je viden prehod gub v manjše gube, teh v še manjše in tako naprej; omejitve se zgodi v diskurzivnem smislu. Vendar pa odstopanja od rizomatskega modela še ne pomenijo prehoda na vertikalni genealoški model drevesa. Po Deleuzu lahko vzajemnost tujega in znanega na topološki ravni primerjamo z virtualnostjo, ki služi kot kontekst vseh možnih topoloških povezav med tujim in znanim. S tem Deleuze ne podčrta relativnosti resnice, pač pa prav obratno, resnico relativnosti. Zanj je tisto, kar je nagubano, virtualno, ki se aktualizira v določeni gubi, torej v nečem, kar omenjeno nagubano obdaja. Obdajajoče (tuje) in obdano (znano) se pri tem ne izključujeta, temveč dopolnjujeta. V potopisih se paradokсно gibanje kaže s prodiranjem tujega v znano, ki je nujno ubesedeno v jeziku znanega, notranosti. Ob upoštevanju vsakokratnega zgodovinskega konteksta *Moscovie* in *VNB* lahko nečasovno paradigmo tujega imenujemo virtualno in vsakršno izvedbo v okviru ustrezne empistéme razumemo kot njeno aktualizacijo. Predmoderni potopisi zgoščajo različne vidike v časovnem smislu, saj tisto, kar določeno zgodovinsko obdobje presega, združujejo s tistim, kar je značilno zgolj za zgodovinski trenutek nastanka določenega potopisa. Tovrstna konkrescenca prinaša zanimive uvide tudi glede tujega in znanega oziroma zunanosti in notranosti, čemur se članek posveča v nadaljevanju.

Na perspektivistični ravni se zgodi povečava gube. Tu moramo razrahljati togi ustroj tujega in znanega, zasidranega v asimetričnih pojmi, ki jih Reinhard Koselleck opiše

kot enostransko in na neenak način aplicirane nasprotno razvrstitve (Koselleck, 1989, 211). V delu *Vergangene Zukunft* (Pretekla prihodnost) avtor poudari zgodovinsko prenosljivost politično nabitih pojmovnih parov, pri čemer za potrebe analize izbranih potopisov izstopata »helen–barbar« in »pogan–kristjan«. Asimetričnost teh pojmov se kaže tudi v sodobni rabi, v kateri je na primer Helen »pripadnik grških ljudstev« (prim. <https://fran.si>, 30. 8. 2019) in tako razumljen kot zgodovinski pojem, katerega *nevtralnosti* pojem barbar ni deležen. Herberstein se v *Moscovii* izdatno posveča fenomenu Rusov, ki naj bi bili sužnji po naravi. Koselleck fenomen suženjstva pri barbarih poveže z Aristotelovo interpretacijo Evripidovega verza; ta barbore označi za sužnje, ki jim Heleni *morajo* vladati (prim. Koselleck, 1989, 220). Barbara, ki ne zna grško, gubanje pripelje do barbara, sužnja po naravi. V naslednjo gubo pojem barbar preide takrat, ko so med Helene sprejeti izobraženci, ki govorijo grško, čeprav niso Grki. V helensko notranjost tako spadajo tudi tisti, ki so bili pri prvi delitvi neprimerni za vključitev v omenjeni red (prim. Koselleck, 1989, 223f). Vsi našteti premiki pa puščajo barbara izven reda, krepijo prostorski vidik asimetričnih pojmov ter nakažejo nepovratnost preteklih pomenov. Argumenti se skozi zgodovino spreminjajo, pojem barbara pa spreminja guba. Potek gubanja spreminja predznak in omogoča nelinearne prehode na nove asimetrične pare. Tovrstni premiki niso podvrženi abruptnim spremembam, pač pa so procesualne narave. Koselleck se ukvarja s prehodom na naslednji asimetrični par »kristjan–pogan«, pri čemer poudari, da je posameznik lahko postal kristjan, ne da bi prenehal biti Helen, barbar, Frank, Rimljan, kmet, moški ali ženska (prim. Koselleck, 1989, 232). Sčasoma – in s sv. Pavlom – dobijo pogani pečat preteklosti, že preživetega, kristjanom pa pripada prihodnost (prim. Koselleck, 1989, 232). Barbarom, poganom in divjakom je torej dodeljeno mesto izven reda, kar se zrcali tudi v *Moscovii* in ruskem delu *VNB*.

3 Gubanje kot pripovedno načelo v *Moscovii*

Ob branju obeh izbranih del se izkaže, da se zunanost in notranjost (tuje in znano) podrejata gubanju kot pripovednemu načelu. *Moscovia* poroča o nematerialnih vidikih ruskega sveta, v kar vpleta različne perspektive o genealoških, verskih in pravnih vsebinah ter o šegah in navadah Rusov. Za tem multiperspektivizmom se ne skriva namera po zmanjševanju distance med tujim in znanim, pač pa avtorjevo prizadevanje prikazati čim širši spekter ruskega tujega, ruske zunanosti po ključu »kar sem sam doživel, videl ali slišal«. Gubanje kot pripovedno načelo se zrcali na primer v povzetku dopisovanja med moskovskim metropolitom in papežem, ki se obojestransko obtožujeta krive vere (prim. Herberstein, 1557, 121–147). Herberstein se sicer vzdrži neposrednega komentarja, a vključitev papeške bule v potopis in s tem perspektive rimokatoliške cerkve kot najvišje verske instance avtorjevega znanega

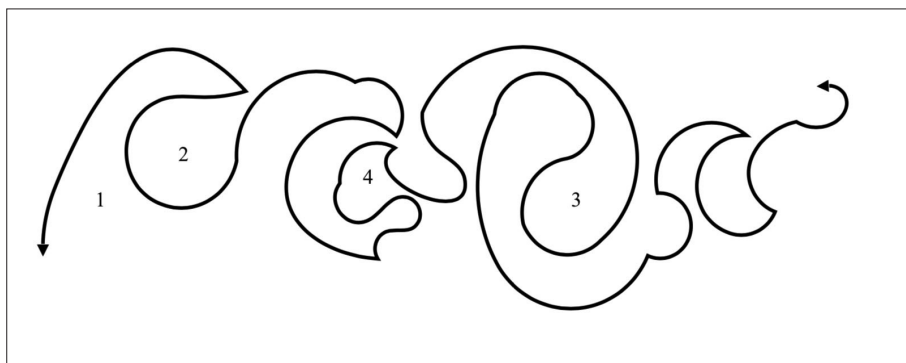
oziroma njegove notranjosti nakaže vrednostno asimetrijo med entitetama. Številnim podrobno opisanim verskim vidikom sledijo gube posvetnih tem, med katerimi je najbolj ilustrativna zloglasna nagnjenost Rusov k suženjstvu, ki jo Herberstein podčrta prav z menjavo perspektive, v kateri se Rusi sami razglasijo za sužnje svojega velikega kneza (prim. Herberstein, 1557, 175). Njihovi suženjski naravi doda še prirojeno nesposobnost vojskovanja, ki jo podkrepi s primerjavo tovrstnih večšin Tatarov in Turkov (prim. Herberstein, 1557, 181). Pomenljiva je izbira ljudstev, ki s Herbersteinove perspektive ne spadajo v evropski red, pač pa izven njega. Ravno zaradi pozicije izven evropskega reda jim pripada določen skupek lastnosti. Obenem pa Herberstein s to primerjavo še bolj poudari rusko vojaško nespretnost, saj so Tataři pomenili veliko nevarnost za ozemlja Moskovske kneževine (Herbersteinove zunanosti), Turki pa za ozemlja Avstro-Ogrske (Herbersteinove notranjosti). Nato potopis z ruske strahopetnosti v vojaškem smislu preide na splošne lastnosti Rusov, ki so goljufivi, zviti trgovci in dobri lažnivci, nagnjeni k pijančenju (prim. Herberstein, 1557, 418–419). Njihova podoba v *Moscovii* je v veliki meri negativna ter kaže na asimetrično razmerje med Rusi in Nemci. Čeprav avtor rusko perspektivo mestoma vključi v potopis, gre pri tem za neveljavno inverzijo. Herberstein z izbiro primerov, v katerih so pozitivne lastnosti posameznih Nemcev v ruskih očeh razumljene kot nekaj nenavadnega in tujega, le poglobi kvalitativne razlike med zunanostjo in notranostjo. Avtor pri tem tuje artikulira v jeziku znanega, notranjosti, medtem ko je sam v zunanosti – kot tujec v ruski notranjosti. Pri tem gre za prepletanje tujega in znanega s poudarjeno asimetrično noto. Ponovno se izkaže, da potopis s tovrstno osnovno dinamiko ni namenjen odpravi tujega.

Moscovia nadalje prinaša obsežen popis večjih mest v Moskovski veliki kneževini, njenih sosednjih območij, vodovja, flore in favne (prim. Herberstein, 1557, 209–374). Pričujoči članek se ne osredotoča na izventekstualne, geografske vidike, pač pa na topološko razmerje med »zunaj« in »znotraj« oziroma tujim in znanim, ki se zrcali v tem delu potopisa. Herberstein vanj namreč vguba (tj. naredi gubo) poročilo o Tatarih, ki pomenijo absolutni odklon od ruskega reda ali tuje tujega (zunanost zunanosti) z nemške perspektive. Herberstein niti na enem mestu ne relativizira vsebine poročila o Tatarih, ki jo prevzame iz neimenovanih ruskih del ter dopolni z lastnimi izsledki. Tataři se po Herbersteinu popolnoma razlikujejo od vseh opisanih ljudstev; njihov izvor in vera ostajata neznana. Prav prevzem snovi o njihovem mitološkem izvoru in o primerjavi tega tujega ljudstva z apokaliptičnimi severnimi ljudstvi Gog iz starejših ruskih del poudari njihovo negativno konotacijo (prim. Jackson, 2016, 65–77 in Klopprogge, 1993, 175). Nomadstvo in roparsko slo Tatarov Herberstein postavi v kontekst apokaliptičnih ljudstev, ki v biblični tradiciji pridejo z daljnega severa in opustošijo okumeno. Topos apokaliptičnih ljudstev v visokem srednjem

veku poudari bitka pri Legnici leta 1241. Zmaga Mongolov v tej bitki potrди biblično prerokbo (prim. Münkler, 2000, 21) in tako s kombinacijo pojmov sever – apokalipsa uveljavi negativno podobo Tatarov za nadaljnja stoletja. Herberstein sicer poudari večnacionalnost Tatarov in odsvetuje posploševanje pri njihovem opisovanju, hkrati pa povzame njihove skupne lastnosti: Po videzu odstopajo od evropske norme, pri čemer je fizični opis ljudstev za Herbersteina zanimiv ravno tedaj, ko kaže odstopanja od Evropejcev. V tem smislu lahko razumemo opis tatarskega kana Schealeja, ki mu Herberstein zaradi požensčenega videza pripisuje lastnosti šibkega vladarja, izdajalsko zavezništvo z Moskovčani pa le še dodatno potrди njegovo neprimernost za vladarsko funkcijo. Tatari so vrhunski jezdec in bojevniki, ki se najbolj znajdejo v gibanju.⁶ Prav to je njihov »modus operandi«, ki se bistveno razlikuje od ruskega ali nemškega in vpliva tudi na njihovo dožemanje prostora. Deleuze in Guattari na primeru življenjskega sloga nomadskih Turkomongolov pokažeta, kako funkcionira načelo polstenja materiala (na primer volne), zaradi katerega je blago oziroma material gladek, a nehomogen in teoretično neskončen, v nobeni smeri omejen, odprt, brez definirane sprednje in zadnje strani ter brez središča (prim. Deleuze, Guattari, 1992, 659). To velja vsaj za prekopske Tatere, ki praviloma ne poznajo organizacijskih struktur (mesta, infrastrukture), siceršnjih stalnic nemškega ali ruskega sveta. Njihovo nomadstvo in popolno opustošenje območij, pri katerem organizacijske strukture zravnaajo z zemljo, dvojno potrди gladek prostor Tatarov, ki postane prostor zla. Kljub negativni semantiki prostora pa je treba opozoriti, da se Tatari pri Herbersteinu razlikujejo od apokaliptičnih ljudstev na srednjeveških kartah sveta, t. i. »mappae mundi«, ki ostajajo na skrajnem severu (in hkrati skrajnem robu) okumene in niso podvržena načelu gibanja. Povzeti in poudariti velja dva vidika tega dela Herbersteinovega potopisa. Nanašajoč se na biblično in srednjeveško tradicijo apokaliptičnih ljudstev, ki prihajajo s severa, se v *Moscovii* tuje in prostor prepletata z izrecno negativno noto. Po drugi strani pa Herberstein z vključitvijo več perspektiv potrди gubanje kot pripovedno načelo in relativnost tujega, ki je premično in odvisno od posamezne situacije. V potopis posredno vključi tatarsko kritiko kristjanov: »wan sy sich uber jre khinder ertzürnen sollen sy sprechen / das du dein aigen khot wie die Christen schmeckhen müst /.«⁷ Tatari po Herbersteinu ne marajo primerjave s Turki, saj bi jim bila v sramoto (prim. Herberstein, 1557, 289). Preplet tujega in znanega, zunanosti in notranosti lahko povzamemo v spodnji skici katere vrednosti predstavljajo naslednje entitete:

6 »[S]y achten ain grosse unbequemblichkhait an ainem ort lang zu pleiben« (Herberstein, 1557, 294). V prevodu avtorice članka: »Zelo neprijetno jim [Tatarom] je, če se dolgo zadržujejo na enem mestu.«

7 Herberstein, 1557, 294. V prevodu avtorice članka: »Nad svojimi otroki se jezijo z grožnjo, da bodo morali, tako kot kristjani, poskusiti lastne iztrebke.«

- 1 Herberstein oziroma znano, notranjost,
- 2 Moskovska velika kneževina (ali Rusija) oziroma tuje, zunanost v Herbersteinovi perspektivi,
- 3 Tatarji oziroma tuja zunanost (ruska perspektiva) in tuje tujega (Herbersteinova perspektiva),
- 4 Turki oziroma tuja zunanost (tatarska perspektiva).

Skica ponuja uvid v že zgoraj navedeno prežemanje tujega in znanega, po katerem entiteta št. 1 (Herbersteinova notranjost) doseže vse ostale entitete in obratno. To početje torej ni zgolj dvodimenzionalno, pač pa si moramo ob tem predstavljati večdimenzionalno izmenjavanje tujega in znanega oziroma zunanosti in notranjosti, seveda upoštevajoč mesto, na katerem vstopimo v gubanje. V omenjenem primeru Herbersteinova perspektiva služi kot izhodišče, ki z vsebino in načinom pripovedovanja določa karto Rusov in drugih opisanih ljudstev.

4 Semantizacija severa v *Moscovii*

Semantizacija severa zaznamuje oba izbrana potopisa in ponuja zanimivo primerjavo v diahroni perspektivi. Herberstein v *Moscovio* vplete podatke iz drugih virov o Norveški, kjer prebivalci trdijo, da je v naravi veliko tujih pojavov, kot so goreči griči, polni dima, nenavadni kriki in pojavi ter celo duhovi, ki naj bi govorili z ljudmi (prim. Herberstein, 1557, 370). Avtor pri tem dosledno uporablja besedo »fremd«, a obenem v opisano nekoliko podvomi. V potopis nadalje vguba podatke iz starejših ruskih potopisov o severnih in daljnih vzhodnih območjih, ki spadajo pod moskovsko oblast. Osredotoči se na območje Yugre (Hanti-mansijskega avtonomnega okrožja) ter rek Petzora (Pečora) in Obi (Ob). V kraju Pustoosero (Pustosjorsk) naj bi živeli divjji Samojedi, ki bežijo pred človeško družbo (prim. Herberstein, 1557, 269), ob jezeru »Khithay« onkraj reke Ob pa redkobesedni temnopolti trgovci z biseri in dragimi

kamni (prim. Herberstein, 1557, 270). Temu Herberstein doda naslednjo gubo s pokrajino »Lucomorye«, katere prebivalci vsako pozno jesen preminejo in spomladi ponovno oživijo. V tem kontekstu avtor navaja tudi pošastna tuja bitja s pasjo glavo (Cynocephali) in brezglava bitja z obrazom na prsih (prim. Herberstein, 1557, 272). Tudi v verskem smislu je sever pri Herbersteinu semantično nabit, saj pogansko prebivalstvo, ki časti ženski malik z imenom »Slatá Baba« (prim. Herberstein, 1557, 271), na tej osnovi razume kot manjvredno. Evrazijski sever in vzhod delujeta kot neke vrste izsek iz srednjeveških kart sveta (»mappae mundi«), na katerih negativno konotiranim ljudstvom pripade mesto na skrajnem, večinoma severnem robu okumene (prim. Kugler, 1987, 1–29). Hkrati pa Herberstein jasno poudari, da opisana področja spadajo pod oblast moskovskega velikega kneza in da so tako podrejena moskovski notranjosti, v katero pa zaradi svoje tujosti ne spadajo in so zato nujno izven nje. Učinek tujega je tu najverjetneje rezultat pomanjkanja preverljivih informacij, kar se na besedilni ravni podredi načelu gubanja. Opisana ljudstva po videzu in običajih odstopajo od reda, kar jih uvršča v kategorijo tujega, ki mu pripada točno določen prostor in eo ipso, tak prostor je podvržen negativni semantizaciji zaradi ljudstev, ki ga naseljujejo. V tem množenju gub konkrescirajo različni časi in prostori. V *Moscovii* se tako prepletajo ostanki tradicije srednjeveških kart sveta (»mappae mundi«) in zametki meritvene geografije (t. i. »Vermessungsgeographie«), zaradi česar potopis združuje nezdružljive prostore, ki jih s Foucaultom imenujemo heterotopije (prim. Foucault, 2014, 7–22).

5 Semantični premiki: Sever v VNB

Oleariusova karta evrazijskega daljnega severa in vzhoda prinaša določene semantične premike. Narava na severu ostaja do človeka kruta, tuja tako na morju kot na kopnem, kjer po brodolomu gottorfsko posadko pričaka hud snežni metež. Člani posadke se zatečejo v krščansko kapelico (prim. Olearius, 1656, 77), ki rehabilitira njihov občutek za orientacijo in jim kot simbol znanega, notranjosti, ponudi zatočišče sredi tuje zunanosti. Gubo v tem poročilu predstavlja Oleariusov opis otoka Gotland. Izvora tamkajšnjih prvotnih prebivalcev – velikih osvajalcev obsežnega dela tedanjega sveta – avtor ne zna pojasniti in išče morebitne povezave tega ljudstva z bibličnimi apokaliptičnimi ljudstvi. S tem se negativna konotacija Tatarov, katerih življenjski prostor Olearius pravilno omeji na (jugo)vzhod, prenese na severno ljudstvo Gotov in tako utrdi sever kot prostor zla. Na podlagi zgodovinske agresivne širitve in gladkega prostora (morja), ki pri tem nastane, lahko primerjavo Herbersteinovih Tatarov in Oleariusovih Gotov (in Tatarov) razumemo kot diahroni semantični premik. Desemantizacija Herbersteinovega severa sledi v Oleariusovem opisu Samojedov, ki se zaradi mraza in polarne noči pozimi zadržujejo v iglujih, med katerimi vzpostavijo

mrežo podzemnih tunelov. Tako nevtralizira opis Herbersteinovih »Lucomortzev«, ki čez zimo preminejo in spomladi ponovno oživijo. Olearius tuje razloži in desementizira z opisom zimskih plaščev, ki si jih temnopolti Samojedi zaradi mraza poveznejo čez glave, ter tako Herbersteinov tozadevni komentar relativizira z razlago, da so to vtisi popotnikov, ki Samojede opazujejo z oddaljenih ladij in jih tako zamenjajo za brezglavce. Avtor *VNB* na ta način zreducira pošastnost severnih ljudstev, ki pa jim še vedno pripisuje mesto v zunanosti. Poleg pogovora z dvema predstavnikoma Samojedov v Moskvi Olearius kljub divjemu barbarstvu pozitivno ovrednoti njihovo željo po prestopu v krščansko vero in – v nasprotju z ostro kritiko poganskega, nenemškega prebivalstva v Litvi, ki ga enoznačno definira kot barbarsko – zamiži na eno oko pri opisu njihovih poganskih običajev.

O Grenlandcih Olearius sestavi znanstveno poročilo (prim. Olearius, 1656, 163–179). Podatke o konfliktnih stikih grenlandskih domorodcev z Evropejci črpa iz različnih virov, o svojih grenlandskih sodobnikih pa piše na osnovi lastne, evrocentristično obarvane raziskave. Odprava danske krone z Grenlandije pripelje domorodce, od katerih preživijo tri ženske, ki jih danski kralj v znanstvene namene »posodi« gottorfskemu dvoru. Olearius v stiku z Grenlandkami ugotavlja, da so kratke rasti, njihovo temno polt pa primerja z barvo pokvarjenih oliv (prim. *VNB*, 1656, 169). Po telesnih lastnostih tako močno odstopajo od evropskega fenotipa, le pri Kabelau z večjimi očmi in svetlejšo kožo Olearius zazna več inteligence, spretnosti in prijetnosti. Zanj avtor domneva, da je bodisi potomka prvotnih krščanskih prebivalcev Grenlandije bodisi – zaradi posebnih prehranjevalnih navad – pripadnica kake sekte. Izvenredni, od norme odstopajoči videz signalizira pripadnost zunanosti in enoznačno manjvrednost Grenlandcev v primerjavi z Nemci. Divjaški severnjaki niso sposobni integracije v civilizirani svet, saj so odporni na dobronamerne (!) poskuse pokristjanjevanja in vključitve v evropski red. Njihova divja narava je pogojena s tem, da so potomci ameriških domorodcev (od tod njihova temna polt) in Tatarov (od tod njihova divjaškost) ter da živijo v težkih klimatskih razmerah. Negativna semantizacija v tem primeru ni osnovana le na semantično nabiti geografski legi, pač pa je motivirana v versko-ekonomskem smislu. Ekspanzija krščanske notranjosti proti severu bi evropskim kronam znatno olajšala nadzor nad Grenlandijo in nasploh nad severnimi območji, bogatimi z rudninami. S tem se vrednost Oleariusovega znanstvenega prispevka ne zmanjša, vendar pa ga je treba pravilno umestiti v širši, predvsem ekonomski kontekst. Grenlandci z Oleariusovim poročilom nemško govorečemu bralstvu niso več neznanka, a zaradi videza, moralne držbe in navad ostajajo v zunanosti.

6 Sklep

Stik tujega in znanega se z gubo kot pripovednim načelom in prostorskim vidikom, ki ga regulira, razrahlja. Potopisa *Moscovia* in *VNB* kombinirata geografske, demografske, politične, sociokulturne, vojaške in anatomske vidike ter tako ustvarjata vsak svojo podobo oziroma karto tujega v smislu Deleuza in Guattarija. S spreminjajočo se perspektivo pripovedovanja izdelata vedno več gub, ki tvorijo vedno kompleksnejši, pa tudi bolj odprt stik med sicer togo binarno opozicijo tujega in znanega. Poudariti velja, da bi na osnovi kombinacije drugih elementov dobili drugačno karto tujega. Čeprav potopisa izhajata iz točno določenega izhodišča avtorjev, lahko delne perspektivistične inverzije razumemo kot potrdilo relativnosti in situacijskosti tujega. Članek prav tako potrди vpliv tujega na razumevanje prostora, v *Moscovii* in *VNB* se to kaže kot negativna konotacija severa, ki je v diahroni perspektivi podvržena določenim semantičnim premikom. Herberstein informacije o severu povzema iz starejših virov, ki odstirajo različne semantične plasti severa kot prostora zla. Olearius določene vidike kritično prevprašuje in ponudi razlage za do tedaj nerazložljive pojave (ljudje s pasjimi glavami, zimsko spanje/smrt Lucomortzev itd.) in s tem vsaj deloma omili negativno konotacijo severa kot prostora zla.

Bibliografija

Primarna literatura

Sigismund von Herberstein: *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. Synoptische Edition der lateinischen und der deutschen Fassung letzter Hand, Basel 1556 und Wien 1557. Unter der Leitung von Frank Kämpfer, erstellt von Eva Maurer und Andreas Fülberth. Redigiert und herausgegeben von Hermann Beyer-Thoma, München 2007.

Adam Olearius (1656): *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscowitischen und Persischen Reyse*. Hrsg. von Fuat Sezgin. Frankfurt na Majni 1994.

Sekundarna literatura

Deleuze, G., *Foucault*, Frankfurt na Majni 2015.

Deleuze, G., *Die Falte, Leibniz und der Barock*, Frankfurt na Majni 2015a.

Foucault, M., *Die Heterotopien, Der utopische Körper*, Zwei Radiovorträge, Frankfurt na Majni 2014.

Foucault, M., *Wahnsinn und Gesellschaft*, Frankfurt na Majni 2018.

- Jackson, P., The Testimony of the Russian »Archbishop« Peter Concerning the Mongols (1244/5): Precious Intelligence or Timely Disinformation?, *Journal of the Royal Asiatic Society* 26, 2016, št. 1–2, str. 65–77.
- Klopprogge, A., *Ursprung und Ausprägung des abendländischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert: ein Versuch zur Ideengeschichte des Mittelalters*, Wiesbaden 1993.
- Koselleck, R., *Vergangene Zukunft*, Frankfurt na Majni 1989.
- Kugler, H., Die Ebstorfer Weltkarte, Ein europäisches Weltbild im deutschen Mittelalter, *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 116, št. 1, 1987, str. 1–29.
- Münkler, H. in dr., Dimensionen der Fremdheit, v: *Furcht und Faszination. Facetten der Fremdheit* (ur. Münkler, H. in dr.), Berlin 1997.
- Münkler, M., *Erfahrung des Fremden, Die Beschreibung Ostasiens in den Augenzeugenberichten des 13. und 14. Jahrhunderts*, Berlin 2000.
- Osterhammel, J., Distanzerfahrung, Darstellungsweisen des Fremden im 18. Jahrhundert, v: *Der europäische Beobachter außereuropäischer Kulturen* (ur. König, H. J. in dr.), Berlin 1989.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika, Portal BOS, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, bos.zrc.sazu.si [29. 8. 2019].
- Waldenfels, B., *Topographie des Fremden, Studien zur Phänomenologie des Fremden 1*, Frankfurt na Majni 2013.

Andreja Bole Maia

Tuje in prostor

Ključne besede: tuje, znano, zunanost, notranost, guba, prostor, asimetrični pari, Herberstein, Olearius

Članek se ukvarja z odnosom tujega in prostora ter proučuje njune naratološke možnosti v potopisih *Moscovia Sigismunda (Žige) von Herbersteina* in *Vermehrte Neue Beschreibung der Muscowitischen vnd Persischen Reyse ... Adama Oleariusa*. Tuje ne obstaja samo po sebi, pač pa je vedno vezano na znano. Oba pojma sta prostorsko definirana kot nekdo ali nekaj zunaj ali znotraj določenega topološkega reda. S konceptoma gube (Deleuze) in rizoma (Deleuze, Guattari) lahko togo strukturo dvojice tuje–znano razrahljamo in razpremo. Z načelom gubanja pride do izraza pripovedna multiperspektivnost (kulturni, politični, verski in drugi vidiki), ki podčrta relativnost in situacijsko odvisnost tujega. Poleg tega članek prikaže medsebojno povezanost tujega in severa kot prostora zla v izbranih potopisih, ki v diahroni perspektivi doživijo določene semantične premike.

Andreja Bole Maia

Foreignness and Space

Keywords: foreign, known, outside, inside, fold, space, asymmetrical pairs, Herberstein, Olearius

This article points out the relationship between foreignness and space, examining their narrative possibilities in Herberstein's *Moscovia* and Olearius's *Vermehrte Neue Beschreibung der Muscowitischen vnd Persischen Reyse...* The foreign does not exist by itself, it is necessarily based on its relation with someone or something known, familiar or close. Both terms are spatially defined as someone or something outside or inside some specific topological order. Applying Deleuze's concept of the fold – partially combined with his and Guattari's concept of the rhizome – to the pair foreign-known opens up their otherwise rigid structure. The concept of the fold generates multiple narrative perspectives on different basis (cultural, political, religious, etc.) and underlines the relativity and situation-dependency of the foreign. This article furthermore examines the interplay between the foreignness and the North as the space of the evil in both travel accounts, resulting in some semantic shifts in the diachrone perspective.